

պատուաւոր գոյութիւնը, ինչպէս նաեւ Յ. Գա-
լստանեանց, որ հռչակաւոր եղած է իր բազ-
մաճիւղ եւ ընդարձակ գործառնութիւններով:

Վերջացրենէ առաջ իր յօդուածը յիշատակելով թեանց կը ծանրանայ դարձեալ իր մեծ գիւտին՝
կալկաթայի ամենահին տապանագիրին թուականին
շուրջ եւ նոյնին կարեւորութիւնը անգամ
մին ալ շեշտելու համար յառաջ կը բերէ
Պրոֆ. C. R. Wilsonի կալկաթայի English-
man թերթին մէջ հրատարակած Armenian
Founders of Calcutta վերնագրով յօդուածէն
(31 Յունվ. 1895) ընդարձակ մէջբերում մը,
որուն ամբողջութիւնը կարելի է գտնել History
of the Armenians in Indiaի մէջ (էջ 41—
44)։ Այս նիւթին Սեթեանց նուիրած է ուրիշ
յօդուած մըն ալ «Արմենիա»,ի մէջ (1է, p. 22)
«Հայք հիմնադիրք կալկաթայ քաղաքի Հնդկաց»,
վերնագրով։ Ինչպէս յայտնի է Սեթեանց իր
այս շատ նշանաւոր գիւտովը մեծ յեղաշրջում
յառաջ բերաւ կալկաթայի հիմնարկութեան
պատմութեան մէջ, տեղւոյն հայ գերեզմանա-
տան մէջ երեւան հանելով 11 Յուլիս 1630
վայր շրջեց իբր իրողութիւն ընդունուած այն
աւանդութիւնը թէ Job Charnock հիմնած էր
կալկաթան, ու այս աւանդութեան միակ հիմն
էր ի հարկէ տապանագիրին կրած 24 Աւգոստոս
1690 թուականը, որ մինչեւ Սեթեանցի գիւտը
ամենահինը համարուած էր։

Աթիւնը հետեւեալ յօդուածքով
Սեթեանց իր ներկայ յօդուածքով
է երեք հետաքրքրական պատկերներ։ Կա-
կաթայի սաղարէթ հայ եկեղեցին, որ կա-
ռուցուած է 1724ին, Աղա Նազարի ձեռքով
այս մասին տես ընդարձակորէն Տեղեկատուի
յօդուածը (Արմենիա 1921, Թ. 49)։ Երկրորդ
պատկերն է Գալստանեանցի հոյակապ ապա-
րանքը (Calstaun Park), որ պատերազմի միջո-
ցին մարդասիրորէն տրամագրուեցաւ զինուորա-
կան իշխանութիւններուն՝ ծառայելու համար
կան իշխանութիւններուն։ Ծառայելու ու ան-
հրաժեշտ հիւանդանոց Միջագետքի հիւանդ ու ան-
կարող զինուորներուն։ Երրորդն է Նմանահայ-
նութիւնը վերը յիշուած պատմական ամենահին
տապանաբարին, որ հետեւեալ արձանագրու-
թիւնը կը կրէ՝

ԱՅՍ Է ՏԱԳԱՆ ՈՂՈՐԾԱԾ ՀՈԳԻ
ՍՈՒՔԻԱԶԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՌԸԶԱ
ԲԻԲԷ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՇԽԱՐՀԷՍ
Ի ԿԵԱՆՍ ՅԱԻՏԵՆԻՑ: ԹԻՎՆ 15
ՆԱԽԱ 21

Որքան ցանկալի էր որ Սեթեանց — որ
 “Հնութեանց հոյակապ Հնդկահայոց հետա-
 խոյլ», տիտղոսը կը սիրէ միշտ հիւսել արժա-
 նապէս իր անունին — մասնական այս ուսում-
 նասիրութիւններու կողքին տար մեզի հնդկա-
 հայ արձանագրութիւններու ու յիշատակարան-
 ներու, ինչպէս նաեւ պատմական գրութիւններու
 յօրինուածական լիակատար մէկ հաւաքածոն։
 Նման աշխատասիրութիւն մը պիտի ըլլար ար-
 դարեւ արժանաւոր կոթող Սեթեանցի անունն։

Վիեննա, 16 Ապրիլ 1922:

ԹԱԳՈՒՀԻ Ե. ԳՈՆՏԱՅԵԱՆ

2. TOTOMIANTZ Prof. V., L'Arménie économique. préface de Luigi Luzzatti, traduit de l'italien par M. S. David-Beg. Paris, 1920 éd. H. Turabian, 8°, p. 96. Prix: 5 francs

Մոսկուայի համալսարանին տնտեսագետ
Պրոֆ. Վ. Տոտոմեանց, որ ժամանակէ մ'ի վեր
Խաղաղ կը գտնուէր, իտալերէն լեզուաւ լոյս հա-
նած էր՝ «Հայաստանի տնտեսագիտութիւն» ևտ-
րագրով այս գործը: Հոս ո՛չ թէ լոկ հայերուն կրած
թշուառութեանց դէմ բողոք մըն է որ կը բառնայ
գիտնական հիշխնակը ընդհանուր մարդկութեան
առջեւ, այլեւ գիտական ցուցումներով եւ իրո-
ղութիւններով կը քննայ համոզել թէ ինչ
մեծ նշանակութիւն ունի Հայաստան տնտեսա-
գիտական տեսակէտէ (էջ 7) ո՛չ միայն իւր
շուրջը գտնուող երկիրներուն, այլ նաեւ ամբողջ
արեւելքի եւ արեւմուտքի համար: Եւ ասոր
անհրաժեշտ հետեւութիւն՝ կ'առաջարկէ
որ Հայաստան եւ Հայ ժողովուրդն ազատա-
գրուի, բնական է կարող իշխանութիւններու
օժանդակութեամբ, եւ վերջնականապէս թու-
թափէ գերութեան լուծը, որուն տակ դարերէ
ի վեր կը ճնշուի ու կը հեծէ:

ի վեր կը ճնշուի ու կը
Վ. Տոտոմեանց իւր այդ վախճանին հաս-
նելէւ համար տասը գլուխներու մէջ զանազան
տեսակէտներով կը խօսի Հայաստանի եւ Հայ
ժողովրդեան վրայ: Ար ներկայացնէ նախ Հայաս-
տանի տնտեսագիտական տեսակէտէ ունե-
ցած մեծ կարեւորութիւնը (էջ 7—12), ցու-
ցադրելով անոր աշխարհագրական յարմար
գործը, երկրին հարստութիւնը, բնակչաց վա-
ճառականական առանձնայատուկ յատկութիւն-
ներն եւն: Սակայն թուրքիա, որուն այնչափ տա-

րինքն ու դարեր հպատակ էր այդ արգաւանդ երկիրն՝ չգիտցաւ շահագործել զայն, եւ Հայը միայն տառապեցաւ անոր գերիշխանութեան տակ:

Ապա կու գայ «Հայաստանի Փոքր-Ասիա» (էջ 13—23), ուր մի առ մի կը ստորագրուի երկրին բարեբերութիւնը շնորհիւ հողին լաւութեան, գետերու եւ ջրերու յորդութեան, որոնք ամենուրեք կ'ողողեն եւ հողագործներուն առատ հունձք կը շնորհեն խաշխաշի, ցորենի, եգիպտացորենի, գարւոյ, հաճարի, ոլոռի, կորեկի, բամբակի, շուշմայի, կանեփի, կտաւի, ծխախոտի եւն եւն: — Սակայն որչափ որ ալ երկիրն ինքնին պողաբեր է՝ ընդհակառակն մշակութեան արուեստն արտաքոյ կարգի ետ մնացած է եւ ցայսօր դեռ հին արօրներով ու կամերով գործ կը տեսնուի:

Համառօտ ակնարկ մըն ալ նուիրած է հեղինակը կովկասեան Հայաստանի (էջ 24—26), որուն բնակչութեան վրայ խօսած ժամանակ կ'ըսէ թէ կաւկասի Հայերուն թիւն, ըստ վերջին պաշտօնական վիճակագրութեան, 1,717,117 է: Ասիկա բնականաբար միւլթարութիւն մըն է Հայ ժողովրդեան համար այնպիսի ժամանակ մը, երբ նա այնպիսի զարհուրելի եղանակաւ փորձուեցաւ: Այդ թուէն ի բաց կ'աւանուին այն 300 000 ի չափ փախստականները, որոնք վերջին տարիներու միջոցին Տաճկահայաստանէն կովկաս ապաստանած են: «Ընդունելով թէ ապահովապէս Ռուսաստանի մէկալ կողմերն ալ 200,000 ի չափ հայ կայ՝ կրնանք առանց սխալելու ըսել թէ Ռուսաստանի մէջ ներկայիս 2,000,000 ի չափ հայ բնակչութիւն կայ, մեծաւ մասամբ գաղմտական», կ'ըսէ Պրոֆ. Տոտոմեանց: Շահագորգողները կը գտնեն նաեւ վիճակագրական տախտակ մը կովկասի բնակչութեան, էջ 25:

Աւելի ընդարձակ բռնած է Փոքր-Ասիայի եւ մասնաւորապէս թուրքական Ասիայի «բնական հարստութիւններուն» (էջ 27—38) ու «մշակութեան եւ սեպհական հմտութեան» (էջ 39—47) գլուխներն: Երկուքին մէջն ալ կը ներկայացնէ թոթոմեանց թէ ինչպէս այն երկիրը — Փոքր-Ասիան ըսել կ'ուզենք — որ ստուգիւ ամենէն գեղեցիկն ու արգաւանդն է, հին քաղաքակրթութեան որորոցը, աշխարհիս շտեմարանն ու պարտէզը, ուսկից սփռուած են ամեն կողմը այնչափ օգտակար ու հաճոյական տուները՝ այժմ կորսնցուցած է իւր հազարապատիկ պողաբերութիւնը: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ ինկած է տէրութեան մը ձեռքը — Տաճկին — որ ոչ

թէ միայն ինքն անձամբ չէ աշխատած բնաւ զայն արգասաւորելու, այլ եւ ոչ իսկ դոյզն կերպով փոյթ տարած է որ գէթ ուրիշ կարող ու փութաջան ազգեր, ժողովուրդներ ընէին այն, զոր ինքը չէր ուզեր ընել: Ասոր համար է որ Թուրքիան, ունենալով հանդերձ իւր երկրէն ամէն բան առատութեամբ եւ պէտք եղածէն աւելին ձեռք բերելու կարողութիւնը՝ այսօր ամէն բանի կարօտ է: Օրինակներն աւելորդ են:

Միեւնոյն տրտունջի ձայնն է որ կը բարձրացնէ Պրոֆ. Տոտոմեանց խօսելով Տաճկաստանի արուեստներուն (էջ 48—60), հաղորդակցութեան ճամբաներուն (էջ 61—66) եւ հարկատուութեան դրութեան (էջ 67—78) վրայ: Հեղինակն ամէն կողմանէ յետամնաց ու բոլորովին անզարգացած կը գտնէ Թուրքիան: 24-րդ հոն որեւէ սեպհական արուեստագիտական հմտութիւն: Մետաքսի, բամբակի, երկրագործութեան եւ այլն, արուեստներն ամէն ալ Հայերու եւ ուրիշ օտար ազգերու ձեռքն են: Թուրքիայի հաղորդակցութեան գծերը բոլորովին անյարմար են վաճառականութեան համար: Շոգեկառքի պակասութիւնն արտաքոյ կարգի զգալի է հոն: Գալով երկրին մէջ տիրող հարկատուութեան դրութեան լաւ գաղափար մը կու տայ այն զարհուրելի բռնապետութեան մասին, որուն տակ ճնշուած են ու կը ճնշուին ոչ միայն առանձնապէս Հայերը, այլ նաեւ Թուրքիայի տակ գտնուող բոլոր քրիստոնեայ եւ ոչ-քրիստոնեայ ազգերը: Օրինակ մը միայն կրնայ քաջ իսկ համոզել. միայն Կարնոյ նահանգը պարտաւոր էր մէկ տարուան մէջ վճարել 22, 913, 706 լուրուշ¹:

Փոքրիկ գլուխ մ'ալ (էջ 79—82) Հայաստանի եւ Իտալիայի մէջ եղած անցեալ ու ներկայ յարաբերութեան նուիրելէն ետքը կ'անցնի վերջին գլխուն, այսինքն «Հայաստանի տնտեսական հեռանկարին» (էջ 83—91), ուր կը յիշէ Հայ ազգին ընդհանրապէս արուեստներու եւ մասնաւորապէս վաճառականութեան ունեցած մեծ ձիւքը, որով Ռուսաստանի, Տաճկաստանի, Պարկաստանի եւ Կաւկասի մէջ փայլուն դերք մը կը գրաւէ, յետոյ յերեւան կը հանէ Հայ գիւղացւոյն երկրագործութեան յաջողակութիւնն ու կազմակերպիչ յատկութիւնը: Մասնաւորապէս Երեւանի կուսա-

¹ Այս տուեալը կը գտնուի Further Correspondence respecting the Asiatic provinces of Turkey (Blue Book), Լոնտոն 1898, էջ 172 պաշտօնական ժողովածոյքին մէջ:

կայութեան գիւղացւոյն վրայ խօսելով (էջ 84) կ'ըսէ թէ Հայ գիւղացին սերմնացանութիւնը տեսակ մը կրօնական բան կը նկատէ, եւ սերմը տուածոյ համար, ուրիշ մը աղքատներուն համար, երրորդ մը թուշններուն, իսկ չորրորդն ալ իրեն համար: Թէեւ Հայ գիւղացւոյն երկրագործութեան արուեստը դեռ նախնականն է՝ սակայն նա միշտ խորապէս կը զգայ հաւաքական աշխատութեան զօրութիւնն ու գեղեցկութիւնը: Տոսոմեանցի վերջին խօսքը կ'ըլլայ կրկին շեշտել Հայաստանի համար շոգեկառքի մեծ կատեւորութիւնը, որով պիտի կարենայ մեծապէս նպաստել բոլոր աշխարհի քաղաքակրթօրէն, արուեստագիտօրէն ու մասնաւորապէս վաճառականօրէն — եթէ որ բնականաբար ազատականօրէն — ընդ միշտ Տաճկի լուծէն ու անկախ վիճակ մը ստանայ:

Հ. ՆՓՐԵՄ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ ՆՈՐ ԹԵՐԹԵՐ

Հայութիւնը տակաւին կեանքի ու ինչքի պայմաններու հետ չհաշտուած, երեկի դառն իրականութիւնը դեռ չմոռցած ու տակաւին միշտ աստանդական երկրէ երկիր, այդ տարաբախտ Հայութիւնը գոգցես ջղաձգօրէն փարած է գրական՝ մամուլի կեանքին, մտքի մշակոյթին: 2-րդ փուլով հեռուներն, ահա ընթացիկ տարւոյս առաջին կէտը դեռ չբոլորած՝ զանազան երկիրներ սկսան արտագրել Հայ պարբերութիւններ, գրական-գիտական ու գեղարուեստական հանդէսներ, մին միւսէն աւելի հմայիչ տակաւին հանդէսներ, մին միւսէն աւելի կողմանէ կը ցուցաւելն խոստմնալից: Անոնք մէկ կողմանէ կը ցուցանեն Հայուն միշտ թարմ միտքն ու սէրն դէպի դրականութիւն եւ միւս կողմանէ յայտ կը բերեն անոր մարտական ըմբոստ ու յեղափոխական ոգին:

Մեր առաջագիր նպատակին համաձայն, թուենք մի առ մի այս տեղ մեզի ծանօթ դեռ այս տարւոյ ընթացքին նոր լոյս տեսած թերթերը:

1. «Ազատ կարծիք» սկսաւ հրատարակուիլ Նիւ-Եորքի մէջ Ապրիլին, օրգան նոր հիմնուած «Հայ Ազատական Միութեան», որուն կընայ մասնակցիլ ամէն թէ կուսակցական եւ

թէ ոչ-կուսակցական Հայ. նպատակ ունին զիրար սիրելու, իրարու հետ համերաշխ ապրելու եւ անշուշտ ազգային դատին համար գոնէ այս տաքնապալից օրերուս միութեամբ գործելու դրուատելի տեսութիւնը: Բայց թէ Հ. Ա. Միութիւնը միշտ իւր ազատական կարծիքներն անարգել յայտնելով պիտի յաջողի իր մտադրած ձեռնարկին մէջ, այդ խնդիր է, եւ — ազգային՝ մանաւանդ վերջին շրջանի պատմութեան տեղեակ անձին համար — լուծանքի խնդիր: Սակայն գովելի ըլլալէ չի դադրիր միութեան այս խանդն, որ վերջերս հրահրելով քանի մը կուսակցութիւններ՝ իրարու հետ միացուց, թերեւս նաեւ աւելի գոռ կերպով կուսիլ կարենաւ Հայ համար ընդդէմ հակառակորդ... Հայ կուսակցութեան: «Ազատ կարծիք» լեզուն արեւմտահայերէնն է, եւ ուղղագրութեան մէջ հեռու մտահայերէնն է, եւ ընդհանրապէս ոչինչ սխալութիւնը մաքուր եւ ընդհանրապէս ոչինչ սխալութիւնը: Դժբախտաբար անծանօթ է մեզի խմբագրական կազմը, որ դրուատելի միտքն ունեցած է միջանակներով ոգեւորելու Հայ գրող անհատին, հայկական դատի շուրջ լաւագոյն յօդուածներ արտագրելու պայմանաւ: 14 էջեան այս հանդիսի Բ. Թիւրքի իւր լոյս պիտի տեսնէ՝ այն չենք գիտեր, քանի որ Ա. Թուոյն սպառնէն ետքն է որ հրապարակ պիտի ելլէ վերստին. հապա եթէ չսպառնի...

2. «Ազատ կիպրահայ» Փետ. 1-ին Նիւ-Կոսիայի մէջ (Կիպրոս) սկսաւ առաջին անգամ լոյս տեսնել Տ. Յ. Արսլանեանի տնօրէնութեամբ այս անկախ շաբաթաթերթ, որ անհրաժեշտ պահանջ մը դարձած էր այլ եւս Կիպրահայուն: Կիլիկիոյ վերջին դէպքերուն Հայութիւնը հոն խճողուած էր ու բազմացած, անոր հետ նաեւ մտաւորականութիւնը, Պէտք էր թերթ մը, որ օղակ ըլլար բնիկ ու գաղթական Հայերու մէջ ու վառ պահէր եթէ ոչ ազգային տունը, գոնէ ազգային նուիրական ու տոհմիկ զգածումներն: «Ազատ կիպրահայ» կը յուսանք, որ շատ լաւ պիտի կարենայ կատարել այս դերը՝ քանի որ ան չի պատկանիր այս կամ այն կուսակցութեան, այլ ժողովուրդին: Ու՛ր թէեւ Նիւ-Կոսիայի անձուկ վիճակի մէջ, չսպասելու համար թական անձուկ վիճակի մէջ, չսպասելու համար գրերու եւ տպագրական կազմի աւարտելուն, ինքն թիւ արդէն հրապարակ ելած է cyclostyle-ով: Արեւմտահայ լեզուն է տիրող թերթիս, որ զուրկ չէ նաեւ երգիծաբանական բաժինէ: Երջանիկ Հայեր, լացի ու արքայի մէջ տակաւին կ'ուզեն ծիծաղել...